

УДК 94(=411.16)(497.11)
930.253 : 323.15(=411.16)(497.11 Ниш)“1892/1938“

ЦРКВЕНО - ШКОЛСКА ЈЕВРЕЈСКА ОПШТИНА НИШ
(1892-1938)

Међу многобројним архивским фондовима и збиркама који су смештени у депоима Историјског архива Ниш, налази се фонд под називом „Црквено школска јеврејска општина Ниш“, архивска ознака ЈОП, који поседује драгоцену архивску грађу за изучавање историје јеврејског народа. Користећи документа наведеног фонда, многи истраживачи су допринели осветљавању појединих сегмената из друштвеног, социјалног и културног живота Јевреја на овим просторима. Наведени фонд обухвата период од 1892-1918. године и 1927., 1931. и 1938. годину. Садржину архивске грађе чине књиге и једна кутија списа. Књиге обухватају период од 1895-1921. године и то: књига записника од 1905-1910.; општи деловодни протоколи од 1910-1921. (7 књига); књига евиденције јеврејског живља из 1895. год.; књига церемонија (верских расхода) за 1917/18. годину; финансијске књиге, као и књиге писане хебрејским језиком (5 књига). Списи обухватају период од 1892-1918., 1927., 1931. и 1938. годину и садрже: годишње спискове рођене деце; уверења и друга документа за склапање брака; преписку са органима локалне власти, јеврејским општинама у Србији и рабинатом у Београду; материјале о изборима свештеника и управе са списковима бирача; документацију о пружању социјалне помоћи сиромашним јеврејским породицама; преписку са окупаторским бугарским властима ради повратка интернираних нишких и београдских јевреја из Бугарске; финансијску документацију и др. Већина докумената је на српском , али их има и на хебрејском и бугарском језику.

Јеврејска заједница на просторима наше земље датира још од 1695. године, када су се у већем броју населили Сефарди. Јеврејски народ, који је био разасут у свим земљама дијаспоре, осећао је потребу да живи у заједници, тзв. јеврејским општинама- кехилама. Сваки Јеврејин је био члан општине и где год се налазили, живели су сопственим животом под вођством рабина, прилагођавајући своје националне и духовне потребе условима живота земље у

којој су живели. Јеврејска општина представљала је јако упориште које је штитило права Јевреја, њених чланова. Општина је била важна институција социјалне заштите и бринула је о верским потребама својих чланова. При општини су формирана удружења за пружање социјалне помоћи, давање зајмова, добротворна друштва, као и спортска и певачка друштва. Постојала су и удружења која су се старала о издржавању школа за децу чији родитељи нису били у могућности да плаћају школарину. Сиромашни Јеврејин се ослањао на општину и од ње добијао одговарајућу помоћ, за коју је био задужен повереник за социјалну помоћ- габај цедака, који је прикупљао прилоге за сиромашне. Под заштитом јеврејске општине формирано је у Београду милосрдно друштво „Онег Шабат и Гемилут Хасадин“.²⁷⁸

Постоје записи који сведоче да је у Нишу још у 16. веку постојала јеврејска општина. Рабин Аврам Данити, трагајући за првим подацима о нишкој јеврејској заједници, нашао је међу старим књигама познате нишке Јешиве неколико бележака анонимних писаца на основу којих се може назрети пулсирање јеврејске заједнице у Нишу. Непосредно после ослобођења Ниша од Турака, по попису из 1878. године, од 12708 становника било је 700 Јевреја. У годинама до почетка 20. века број становника се попео на 1001 становник мојсијево вероисповести. Са завршетком Првог светског рата, а нарочито од 1918.-1922. године, настаје сеоба Јевреја пресељењем у веће градове, тако да је 1939. године у Нишу живело 300 Јевреја.

У доба Турака, између тврђавског и суседног низводног моста, простирала се јеврејска махала. У центру јеврејске четврти налазила се Синагога са кубетом на крову и велика спратна кућа рабина- јеврејског свештеника. Најстарији списи о јеврејској општини у Нишу не помињу тачно годину када се јавља први рабин. Из података како наводи Небојша Озимих у књизи “Јевреји Ниша”, као први нишки рабин је Ејаким Герон који се помиње 1717. године на једној признаници. Последњи нишки рабин пред почетак Другог светског рата био је Аврам Данити. Зграда Синагоге подигнута је 1695. године у најужем средишту Ниша, да би у великом пожару, 15. августа 1879. године, изгорела заједно са мноштвом приземних кућа у јеврејској махали. Јеврејска општина је 1903. године донела одлуку о зидању нове Синагоге, међутим због финансијске немогућности њено зидање је одложено. Камен темељац данашње синагоге положен је, по писању нишког Привредног листа од 21. маја 1924. године, на инсистирање јеврејске општине. На основу података из нишког архива, у књизи Регулациона линија града Ниша од 1921.-1924. године, забележено је” да српско-јеврејска општина зида у Давидовој улици бр. 2 Синагогу”. Недостају архивски подаци о аутору Синагоге, али из бележака старих нишких архитеката, може се закључити да је пројектант београдски архитекта Милан Капетановић у спреси са архитектом Виктором Азриелом. Међутим, дугогодишњи председник Јеврејске општине у Нишу Пеша Гедаља дао је 1990. године изјаву да је аутор Синагоге архитекта Јаша Албала из Београда.

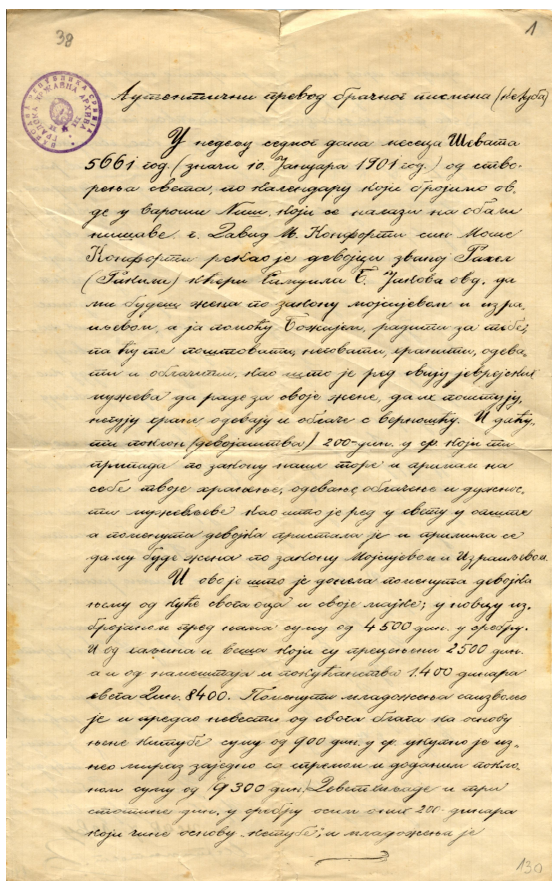
²⁷⁸ Љиљана Ђуровић

Јевреји су у великој мери, захваљујући сталном протоку националних и верских кретања, били у реткој прилици да сачувају свој етнос, као и да васпитавају младе нараштаје у традиционалном духу, притом поштујући своје празнике, суботу, обрезивање, венчање, спроводе- дакле све оно што их је чинило Јеврејима. Посебно је поштована Пасха, празник којим се почевши од предвечерја 15 нисана, првог пролећног месеца, током осам дана слави успомена на ослобођење и излазак Јевреја из Египта. Празнује се симболичним јелима и бесквасним хлебом “маса”. Овај празник одговара нашем Ускрсу. Шивот (Духови), Раш-ашана (Нова година) и Јам кипур (Судњи дан), су највећи јеврејски празници. Јевреји су славили суботу о чему штуро пише енглески дипломата Хенри Блант: “...прошли смо кроз Ниш, лепо мало место, у којем смо се зауставили док су Јевреји прослављали своју суботу”. О исповедању вере нишких Јевреја, оставио је запис рабин Аврам Данити: “Били су одувек врло побожни, и прва им је брига била Храм и вршење верских обреда. Много су времена проводили у јешивама читајући побожне књиге и слушајући проповеди, које су одржавале и одржале до данас једну ретку побожност у општини.”

Јевреји су се женили веома млади, преко посредника (шадхен). Мушкарац је имао 16-17 година, а девојке су се удавале почевши од 13-14 године. Младожења је могао да види невесту пре венчања, али се о љубави није отворено

разговарало. Закључиван је брачни уговор-китуба*4, при коме је девојка полагала мираз. Богатије девојке носиле су мираз по 50-70 дуката, а сиромашне 5-10. Црквени обред вршен је у стану младожење. После женидбе син је и даље остајао у заједници са родитељима. Ретко је ко заснивао породицу одвојено. Свадба-хута, трајала је по осам дана и све то време се веселило и дању и ноћу. Жена је била у равноправном положају са мужем.

За време Турака од јавних грађевина у јеврејској махали помињала се јеврејска основна школа. Школска зграда је била двоспратна и налазила се поред саме обале Нишаве, у близини гвозденог моста. Школа је имала четири одељења, а настава је била примитивна, пошто су предавачи били обични начитани људи. Тада су као учитељи радили Јаков Меварах, Менахари Леви и Давид Леви. Наставник је сваком ученику исписивао дрвеним пером и мастилом слово на

руци, које није брисано док га ученик потпуно не упамти. Када се учитељ увери да су ђаци научили слово, брисао га је са руке и исписивао друго. Тако се изучавала азбука, а онда би уследило изучавање молитвеника. Пре ручка и вечере оперу се руке, узме се парче хлеба, умочи се у со и прочита одређена молитва. Овај обичај, код побожних Јевреја, важи и данас. Са изученим молитвеником прелази се у старији разред. У старијим разредима се изучавала Библија, Псалтир и Талмуд и нешто мало рачуна. Школовање је трајало 3-4 године. У току зимског периода, деца су остајала у школи цео дан. За непослушност ђака постојале су казне шибање воловском жилом по табанима. О хигијени наставника и ђака није се водило ни мало рачуна. Због тога су деца врло често обољевала од тзв. ћеле, где је глава избраздана разним крастама. После ослобођења од Турака Јевреји су добили заједничку јеврејско-српску школу, али су је похађала само јеврејска деца. Школа је била смештена у српској Београд-малској школи, једна од учионица коришћена је за рад са јеврејском децом. У школи су држана двојака предавања. Пре подне предавало се по општем програму за основне школе на српском језику; после подне предавања су држана на јеврејском језику. Школа је имала три разреда и 1885. године бројала је 117 јеврејских ученика. Престала је са радом 12. јануара 1896. године, када су јеврејска деца одлазила у школу код Саборне цркве. По захтеву председника Јеврејске црквеношколске општине, јеврејски ђаци су ослобођени наставе суботом, недељом и јеврејским празницима. Са оснивањем нишке гимназије и Јеврејима је дозвољен упис у исту, а услов је био завршена основна школа. Изузетак је постојао само у случају Леона Д. Емиа, ученика који је примљен без завршене основне школе, јер је говорио француски језик.

Жене Јеврејке су се са првим годинама 20. века, почеле да облаче “по европски” притом љубоморно чувајући одећу својих предака. У погледу ношње за време Турака, о чему пише Жени Лебл, “имућнији Јевреји су носили чохане чакшире, а сиромашнији шалваре. Богатији су се одликовали тиме што су носили цубе постављено скупом кожом од лисице. На глави су носиле фес. Неки су поред феса везивали мараму. Жене су се одевале овако: на глави тукижу (фес са црном свилом ишаран шареном марамицом око феса). Затим долази једноставна хаљина-фустан. Богатије жене носиле су и цубета постављена кожом и либадета. На ногама су носиле обичне ципеле.”

У време турске владавине, у Балканској улици иза хотела “Палас” простирала се дуж целе улице кућа – малта. Кућа је била двоспратна и на чардаку и у њој су становале сиромашне јеврејске породице. Зграда је са свих страна била ограђена и имала је само један улаз, капију. Од улаза се простирало пространо двориште, а на средини дворишта било је пет до шест фуруна за печење хлеба и остале потребе. Овим фурунама служили су се чланови јеврејских породица, станари ове куће. Свака породица је имала одређени дан када може да употреби фуруну. Поред капије, при излазу, био је заједнички клозет ужасно напуштен, тако да је измет отицао једним каналом кроз улицу. Због тога се ширио страشان смрад, што је допринело да је Балканска улица у то време била најпрљавија у Нишу. Живот ових породица зависио је од милостиње

богатијих јеврејских породица. Сваког петка Јевреји су месили хлеб за суботу и недељу и црквењак је тог дана ишао са џаком од куће до куће и прикупљао милодаре за породице у малти. Сакупљени хлеб ношен је у синагогу, где би окупљеним сиромашним породицама подељен. Живот ових сиромашних породица био је врло тежак, али им је милостиња осталих Јевреја задовољавала минимум потреба.

За живот општине везано је више занимања и професија, као што су рабини, шохвери, хазани (кантори), ђакони и учитељи, који су примали плату од општине или имућних људи. Извори финансирања општине остваривани су од чланарине, дародаваца, помоћи државе (буџета), верских дажбина и такси и прихода од непокретног имања.

Јевреји у Нишу су се још од 1879. године поред Цинцара углавном бавили трговином. Они су били спремни да у трговину уложе више него било ко са стране, тако да ће већ средином девете деценије 19. века, држати велики број сладишта робе, магаза и дућана који ће временом прерасти у ексклузивне радње. Поред трговаца Јевреја, било је и трговачких помоћника, банкара, занатлија, чиновника, лекара, инжењера, професора и других занимања, што се може видети из прегледа занимања:

текстилних радника	1	трговаца	47
свештеника.....	1	инжењера	1
шофера.....	1	лекара	2
индустријалаца.....	1	уметника	1
занатлија.....	29	рентијера	2
правника.....	2	геометара	3
трг. помоћника.....	9	чиновника	20
апотекара.....	2	деце, ђака и студената	69
новинара.....	1	домаћица	128
професора.....	1	без занимања.....	2

Из наведеног прегледа се може закључити о разноврсности занимања нишких Јевреја, а истовремено се може уочити да је највише трговаца, међу којима је било богатих људи са великом покретном и непокретном имовином. Тако по постојећим подацима, Јевреји су поседовали 50 кућа, више плачева, дућана, винограда и друге имовине. Међу познатијим трговцима Јеврејима били су браћа Леви, браћа Нисим (Чеда-Чиби, Мориц и Шаул), браћа Голдштајн (Марко-Маркус и Салватор).

Први лекари који су се нашли у Нишу по његовом ослобођењу 1878. године, били су слабо или нимало школовани, а њихово лечење се заснивало на бајањима и традиционалном лечењу фитотерапијом. На Тргу ослобођења, на месту данашње галерије “Србија”, Јаков Абеншоам имао је свој дућан и лечио људе “од свих болести”. Овакво “лечење” биће забрањено законом Кнежевине Србије. Међу првим школованим лекарима Ниша наћи ће се они појединци који су имали добру финансијску подлогу у својој заједници. Од тринаест лекара

Јевреја из Ниша, из нама непознатих разлога, само су се двојица вратила у Ниш и то др Бора Бераха и др Моша Челебоновић, који ће са почетком Другог светског рата, 1941. године бити стрељани на Бубњу.

Када се говори о Јеврејима сликарима, немогуће је изоставити професора ликовног, једног од првих школованих сликара Ниша, Мошу Шоамовића, као и Бору Баруха, који је рођен у Београду, али је изван период радио и боравио у Нишу.

Поштујући државу у којој су живели, Јевреји су служили као и сви остали регрути војни рок. Захваљујући, пре свега, изузетној активности председника нишке јеврејске општине Исаку И. Берахи, сачувани су бројни докази да су Јевреји били пуштани за своје верске празнике кућама. Преписка између команданата војних јединица и председника јеврејске општине, налазе се у фонду Црквеношколске јеврејске општине Ниш, која је похрањена у Историјском архиву Ниша.

Завршетак Првог светског рата затекао је нишку јеврејску општину у великим превирањима. Број становника Ниша у Краљевини Југославији износио је 1921. године 25109 становника од чега је било само 537 Јевреја. После Првог светског рата велики број Јевреја се иселио у веће градове, који су пружали квалитетније васпитање и живот младим Јеврејима. Оно што Ниш није могао да пружи младим Јеврејима жељним знања са својим релативно слабим школством, пружиће европски центри Беч, Париз, Будимпешта и Београд.

Према подацима Поверенства комисије за утврђивање ратних злочина из 1945. године, уочи рата било је 350 стално настањених Јевреја, 51 привремено настањени и 155 Јевреја емиграната. Уласком Немаца у Ниш, јеврејска општина је престала са радом услед масовног уништења Јевреја. Трагична судбина нишких Јевреја, њихово уништење, отпочело је априла 1941. године, а завршило се маја 1942. године. Одвијало се у три фазе. У првој фази извршено је пријављивање свих Јевреја и попис њихове имовине. Друга фаза је уследила октобра 1941. године, када су сви Јевреји мушкарци похапшени и интернирани у логор на Црвеном Крсту, да би фебруара 1942. године били стрељани на Бубњу. Хапшењем жена и деце, фебруара 1942. године, њиховим депортовањем на Сајмиште и гушењем гасом у аутомобилу "Сауер" маја 1942. године, завршена је трећа фаза масовног уништења Јевреја.

До коначног ослобођења Ниша 1944. године на Бубњу ће бити стрељано око 1100 Јевреја од чега ће више од трећине бити чланови нишке јеврејске заједнице. Безумље рата у Нишу преживело је само неколико лица, која су се у току рата крила под српским презименом, са фалсификованим документима и под покровитељством нишких Срба. Тако је трочлана јеврејска породица, избегла из Зворника, коју су чинили Хајон Арон, трговац, супруга Софија и кћи Јулијана, нашла спас у кући Станише Стојановића, у улици Тодора Миловановића 67. Арон је умро 1967. године, а Софија 1973. године у Нишу. Јулијана је од почетка рата радила у илегалној штампарији, где се упознала са Ратомиром Ћирићем, каснијим директором штампарије "Просвета" и сад живи у Нишу. Јулијанина сестра Матилда Хајон скривала се под лажним именом

Милена Блажић, заједно са сестром од тетке Олгом Блам чије је лажно име било Блажић Олга, недалеко у кући у којој су јој били родитељи и сестра. Поред породице Хајон крај рата је дочекала и породица Данон, кријући се под презименом Милошевић. Тако се отац Јозеф крио иза имена Мирко Милошевић, његова супруга Берта као Нада, кћи Симка под именом Љубица и син Јаков као Жарко. Они су дочекали приличну старост. Берта је умрла 1968.године, Јозеф 1972.године, кћи Симка 1976.године, док је Јаков дуго година радио као професор у Београду. На исти начин рат су преживеле три Јеврејке из Нишке Бање кријући се у оближњој фабрици коже. Ради се о Катан Меворах Регини са мајком и ћерком Нином, које су обилазили и чували сељаци из Нишке Бање. Поред ових случајева четири Јеврејке су се спасиле јер су већ биле удате за Србе. Теодора Величковић, супруга нишког апотекара, Бланка Миловановић која је преживела страхоте логора на Црвеном крсту и Сајмишту и о томе оставила изјаву, која се чува са осталим у нишком Народном музеју. Сестра браће Нисим, која се у очи рата одселила у Београд, а чији је супруг био, према сећању Јулијане Тирић, председник општине Ниш пре рата.

Рат су преживели и они Јевреји који су у априлском рату 1941. године заробљени и интернирани у логоре суседних земаља, најчешће Албанији. Тако су преживели Пеша Гедаља, Леон Ешкенази, др Албахари, др Аврахам Нисим и други.

Јевреји које је ослобођење затекло у Нишу, почели су да се везују за Србе, тако да је процес асимилације био приметан. Међутим, неоспорно је да су много векова нишки Јевреји чинили нераздвојни део овога града и својим постојањем, а у оквиру своје општинске заједнице, утицали на привредни, економски и културни живот овог града.